

תפיסת הרפואה והמגיה בקהילה היהודית בקטלוגיה במאות ה-י"ג וה-י"ד

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת חנה דוידסון

הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בשנת 2004

גם מדע הרוקחות, היסודות הרעיוניים של המקצוע היו ידועים ליהודי קטלוניה הלא מקצועיים ברפואה. הידיעה הזו מעידה על רמת השכלה גבוהה בענייני הרפואה בקרב הציבור היהודי. יונה גירונדי בספרו שערי תשובה המשיל את תהליך התשובה לתהליך הרפואה פעם שנייה: "כמאמר הרופאים על חלי הגוף כי ירפא בהפכו והעלה ארוכתו בתמורתו..."¹³⁰ מחבר ספר החינוך ציטט את אותו הכלל: "ואמנם כמה תרופות בעשבי האדמה ובאילנות מן הארז אשר בלבנון עד האזוב אשר בקיר מלאים סגולות בהפכים יקרו החמים ויחממו הקרים..."¹³¹. (פירוש המלה "סגולות" כאן הוא "תכונות" או "איכויות". ראה את הדיון על הסגולות להלן). מקור הדעה שמרפאים דבר בהיפוכו הוא בתורת גאלינוס.¹³²

התריאק

בתורת האדם הביא הרמב"ן את דברי התלמוד הירושלמי בדבר אילו סמים מותר או אסור לקבל מנוכרי. לציטוט הזה הוסיף הרמב"ן ביאור של שמות הסמים הנזכרים בתלמוד: "פ' אופיון כשמה, מין רפואה שעושין ממין הפרגנין וסכנה היא לקבלו מהן שאינו דבר מומחה אבל תריאקי שלהן מותרת שדמיה יקרים ובהמחאה עושין אותה".¹³³ הרמב"ן הכיר את הסם אופיוס כסם עשוי מן הפרג ששימושו ברפואה. מפני

¹³⁰ ר' יונה, שערי תשובה, שער רביעי, אות ה, עמ' 356.

¹³¹ ספר החינוך, שצז, עמ' תקד.

¹³² Siraisi, p. 145.

¹³³ תורת האדם, כתב-יד פרמא-פלטינה 3152, דף 14א. (הקטע המקביל ממהדורת שעוועל הוא בעמ' מ).

הרמב"ן הזכיר בכתביו עוד שני שמות של סמים. בדיונו על צרעת בפרשת תזריע תיאר הרמב"ן פריחה מסוימת בעור "כעין המורפיה השחורה שהזכירו הרופאים" (פירוש ב, עמ' עג. על ויקרא יג: כט). הרמב"ן לא פירט את השימוש של אותו סם או מקורו או זהות הרופאים שהזכירו אותו. מדבריו כאן לא ניתן לדעת אם הרמב"ן הכיר את הסם רק דרך אותם כתבים. אם כי ניתן לשאול אם הוא לא ראה בעצמו את הסם כיצד הוא היה יכול להשוות את צבעו לצבע הפריחה? אולי אותם רופאים הזכירו את הדמיון שבין הפריחה למורפיה השחורה, דבר שהיה מעיד שהרמב"ן הכיר את הספרות הרפואית על צרעת. גם קיימת האפשרות שהוא ראה בעצמו את הפריחה וקרא את תיאור הרופאים של הסם. בספר תורת האדם הביא הרמב"ן את המאמר בגמרא האומר שמותר לכחול בשבת "עין שמרדה" (עבודה זרה כב: ב). הרמב"ן הוסיף לזה פריט שאינו מופיע בגמרא: "מלאכת הכוחלין משערי מקלורין של רפואות הן". (תורת האדם, כתב-יד פרמא-פלטינה 3152, דף 15א, במהדורת שעוועל, עמ' מב). יתכן שהרמב"ן הזכיר כאן שיטה או תרופה שהוא הכיר מן הסביבה שלו או מעיסוקו כרופא.

שהשימוש בו עלול להיות מסוכן ראוי להשתמש בו לצרכי הרפואה רק תחת השגחתו של מומחה. הביטוי "כשמה" מרמז שהרמב"ן הניח ששם הסם מוכר גם לקוראיו ושהשימוש בו בזמנו היה נפוץ. ובכן האופיום נזכר בספר הניסיונות כתרופה למצבים שונים.¹³⁴

על הסם השני שהוא הזכיר בתורת האדם — "תריאקי" — ביאר הרמב"ן רק שהוא יקר ועושים אותו ב"המחאה". פירוש הדבר הוא כנראה שהרוקח הכין אותו לפי הזמנת החולה הכרוכה בתשלום מראש באמצעות המחאה או שטר חוב. בפירושו על התורה ביאר הרמב"ן ביתר דיוק את מהות הסם שהוא קרא "תריאקי". בפירושו את הפסוק שמות ל: לד הקשה הרמב"ן על דברי רש"י "והצרי קורין לו תרי"אקה". הרמב"ן דחה את פירוש רש"י והסביר ש"טריאקה" אינו סם אחד אלא מרקחת, ופירט את המרכיבים שלו: "היא מרקחת רבת ההרכבה יכנס בה שאור ודבש ובשר שקצים ורמשים, כי יכנסו בה אבק העקרבים ובשר האפעה כי לכך נקראת כן כי הארס בלשון יון תריאק..."¹³⁵ לאחר שציין שמקור השם של הסם הוא המלה "נחש" ביוונית כי בשר נחש הוא אחד ממרכיבי הסם, ניסה הרמב"ן למצוא גם מקור יהודי לשם עם אותה משמעות: "כן בלשון תלמוד טרקיה חויא".¹³⁶ בתלמוד בבלי שבת קט: ב "תירי"קה" נזכרה יחד עם שני סמים נוספים כדברים העוזרים "בין לגילויא בין לכשפים". אחר כך הגמרא מביאה מעשה של איש שבלע נחש, ואחרי זה מעשה נוסף המתחיל "מאן דטרקיה חויא" (שפירושו "איש שנשך אותו נחש"). אין קשר בין המעשה ההוא לבין ה"תירי"קה" הנזכרת למעלה. נראה שהרמב"ן ניסה ליצור קשר בין המלה טריאקה לבין הנחש במקור יהודי ומצא אותו, אם כי בדרך מפותלת מאוד, בביטוי הארמי "טרקיה חויא". המלה "טרקיה" (שפירושה "נשך אותו") נשמעה לפי הצליל שלה כמו "טריאקה" והיא מצורפת כאן למלה נחש ("חויא"). זה מעין משחק מילים שמטרתו כנראה למצוא שורש יהודי לשם (ואולי גם לסם?) שהוא כבר הודה

Leibowitz and Marcus, pp. 57, 68, 210, 236. ¹³⁴

פירוש א, עמ' תק (על שמות ל: לד). האפעה נזכר בתיאורים אחרים של ייצור התריאק. ז. עמר, ¹³⁵
"ייצוא התריאק מארץ ישראל ושימושיו בימי הביניים", קורות יב (תשנ"ו-תשנ"ז), עמ' יז, כד.

פירוש א, עמ' תק (על שמות ל: לד). ¹³⁶

בא ממקור יווני.¹³⁷ הרמב"ן ציטט גם את הגמרא בנדרים מא:ב שם הוזכרה התריאק:
"טוריאקה לכוליה גופא".

דברי הרמב"ן שכל המרקחת נקרא על שם האפעה ביוונית מעידים על שתי תפיסות
שלו לגבי התריאק: שבשר האפעה נחשב למרכיב החשוב ביותר בתערובת ושמקור
המתכון הוא מן העולם העתיק. התיאור של הרמב"ן תואם את מה שידוע על
"תריאק" ממקורות אחרים: הוא מרקחת שמרכיבו האופייני הוא בשר נחשים
ושימושו ברפואה כסם נגד רעל ותרופה למחלות הנגרמות על ידי עודף המרות הלבנה
והשחורה, ונחשב אפילו כתרופה פלאית נגד כל צרה. מקור המתכון הוא עתיק.
תיאורים של תריאק בכתביהם של אבן רשד ואבן סינא עוררו התעניינות רבה בתרופה
בקרב רופאי מונפליה בסוף המאה ה-י"ג. הם כתבו על יסודי הפעילות של התרופה
והוראות השימוש בה, כולל המינון.¹³⁸ השם "תריאק" נודע גם בתרבות היהודית.
האמוראים הכירו את הסם והזכירו אותו בתלמוד (שבת קט:ב). התריאק נזכר גם
על ידי הרב סעדיה גאון והרב דוד קמחי.¹³⁹ במאמרו על הרעלים הציע הרמב"ם את
ה"תריאק הגדול" כסם נגד נשיכות רעילות ושיבח את הפטרון שלו על כך שהוא ייבא
למצריים המרכיבים הדרושים להכנת הסם. הרמב"ם הזכיר את התריאק בין תרופות
אחרות במשנה תורה בהלכות פסח, סימן שהסם היה נודע ובשימוש בקהל היהודי
בזמנו.¹⁴⁰

מדבריו בתורת האדם ובפרשת כי תשא ברור שהרמב"ן הכיר את תריאק לא מן
התלמוד בלבד אלא כתרופה שמשתמשים בה ברפואה של ימיו. הוא הכיר את המחיר
שלה, את הדרך שבה משיגים אותה ואת המתכון להכנתה (באופן כללי לפחות). לאור
הקשרים התרבותיים בין מונפליה לקטלוניה במאה ה-י"ג, ניתן לשער שדברי הרמב"ן
משקפים את שורשיה של ההתעניינות בתריאק והשימוש בו הניכרים בקרב רופאי

¹³⁷ יש גרסה אחרת מכתבי יד אחרים: "ובלשון רבותינו תמיד" אבל היא לא מובנת. ראה הערת
המהדיר במקום.

¹³⁸ Siraisi, pp. 118-119. L. Demaitre, *Doctor Bernard de Gordon: Professor and*
Practitioner, Toronto, 1980, pp. 72-76. McVaugh, *Medicine before the Plague*, p. 157.

¹³⁹ עמר, עמ' יז.

¹⁴⁰ F. Rosner, "Moses Maimonides the Physician," p. 9. עמר, עמ' כד-כח.

מונפליה בדור הבא. אחד הרופאים במונפליה שכתב על אותו סם היה ארנו די וילאנובה שהיה ממוצא קטלני.¹⁴¹ ניתן לשאול האם הוא לקח אתו למונפליה שיטות רפואיות לשימוש בתריאק שהיו נהוגות בקטלוניה עוד בימי הרמב"ן.¹⁴² יש עדויות על השימוש בתריאק ברפואה בקטלוניה מתחילת המאה ה-י"ד. בשנת 1304 המלך ג'איימי השני לא מצא בטורטוסה תריאק באיכות מספיק טובה וביקש מן המפקד של ברצלונה והאדון של אמפוריה, בין היתר, לשלוח לו התריאק הטוב ביותר שהיה בהישג ידיהם.¹⁴³

ההבדלים בין פירושיהם של רש"י והרמב"ן על שמות ל:לד, ותגובת הרמב"ן לפירוש רש"י, מעידים על הבדלים בתרבות הרפואית של שני הפרשנים. רש"י פירש את המלה "נטף" בפסוק כ"צרי" והסביר שהוא "שרף הנוטף מעצי הקטף". הוא הוסיף ש"הצרי קורין לו טרי"אקה" (ואכן בפירושו על הגמרא הוא כתב שפירוש המלה "תיריקה" הוא צרי).¹⁴⁴ הרמב"ן דחה בחריפות ובצורה בוטה את דברי רש"י המזהים את הטרואקה עם הצרי: "ולא ידעתי אם הוא טעות סופרים או המגיד כחש לו כי הטרואקה איננה סם א' אבל היא מרקחת רבת ההרכבה יכנס בה שאור ודבש ובשר

McVaugh, p. 157. Demaitre, *Doctor Bernard de Gordon*, pp. 74-75.

נשאלת השאלה האם התריאק הוא דוגמה של מגיה סימפטית: רפואת נשיכת נחש בבשר נחש? דברי הרמב"ן על נחש הנחושת מביעים דעה הפוכה — החולה מסתכן כאשר הוא רואה את מה שגרם למחלתו. (פירוש ב, עמ' רפג).

McVaugh, p. 157.

שבת קט: ב. פירוש המלה "צרי" הוא שרף של עץ, לא ברור איזה, או תערובת של שרפים של עצים שונים, שהיה בשימוש בעולם העתיק ברפואה. בתלמוד הירושלמי מפרשים ש"הצרי אינו אלא שרף של עצי הקטף". (א. אבן שושן, המילון החדש, 1997, ערך "צרי", כרך ד, עמ' 1550) (נראה שהירושלמי היה המקור לרש"י). סעדיה גאון, הגאון שמואל בן חפני וקראים בני דורם במאה העשירית זיהו את התריאק עם הצרי. יתכן שהזיהוי הזה נבע משתי סיבות, האחת שהצרי מזוהה עם האמפרסמון שהיה אחד ממרכבי התריאק, והשנית שהצרי נזכר במקרא כתרופה שייצאו אותה מארץ ישראל. התריאק והמרכבים לייצורה ייצאו מארץ ישראל בימי הביניים ובעיקר בתקופת המוסלמית. במאה העשירית, תקופתו של סעדיה, היה בירושלים מרכז לייצור וייצוא התריאק. (עמר, עמ' יח-יט.) הרמב"ן פירש את הצרי "השרף כעין שמן הנוטף מעץ הבלסמון הנקרא בלשון חכמים קטף". שם.

נראה שרש"י הכיר את השם של התריאק (כנראה מן הגמרא) אבל לא את זהותו כתרכיב שמרכיבו הפעיל הוא בשר שקצים. מחוסר הידיעה של רש"י אפשר ללמוד שני דברים: שזהותו האמיתית של התריאק (בניגוד לשם) לא נשמרה בתוך המסורת היהודית שהגיעה לימי הביניים (תלמודים, מדרשים וכד...) ושהתריאק לא היה ידוע לציבור הרחב בצרפת ולא היה בשימוש רב שם ברפואה בזמנו של רש"י (סוף המאה ה-י"א ותחילת המאה ה-י"ב).

שקצים ורמשים... וחלילה שיכנס בקטורת בשר שקצים ורמשים ושאור ודבש...".¹⁴⁵ הרמב"ן בניגוד לרש"י ידע שתריאק הוא מרקחת שמרכיבו הפעיל הוא בשר נחשים, וידע אפילו את המרכיבים שלו ואת מקורו בתרבות היוונית. אפשר לטעון שהיתרון של הרמב"ן על רש"י בידיעת תרופות נבע מהיותו רופא. ברם חריפות לשונו של הרמב"ן מעידה שלדעתו תריאק הוא דבר שצריך להיות מוכר וידוע אפילו להדיוט בענייני רפואה ולכן דברי רש"י הפתיעו אותו. התגובה של הרמב"ן לחוסר ידיעתו של רש"י מעידה שהרמב"ן חי ועבד כרופא בסביבה שבה המתכון העתיק לתריאק היה נודע והסם היה בשימוש ברפואה ומוכר לציבור. הוא ציפה שאפילו מי שלא למד רפואה או עסק במקצוע היה צריך להכיר את התריאק כמרקחת שמרכיבו הפעיל הוא בשר נחשים.¹⁴⁶

עדות לערך שייחסו לתריאק כתרופת פלא מתגלה בדרשות הר"ן. הר"ן המשיל את החוזר בתשובה לאדם השותה את התריאק. אדם החפץ בבריאות ישתה את התריאק ואת "מרקחות המצילים" והם יחסנו אותו מסמי המוות. כמו כן, הנפש החפצה בבריאות תעסוק בתשובה ובמצוות שתגנה עליה מפני כל נזק. החוזר בתשובה עושה את המצוות "צרי ותריק" בזה שהן מגנות עליו מפני נזק גופני.¹⁴⁷ בחירת התריאק כמשל לתשובה מעידה על כך שקהל הדרשות, יהודי קטלוניה והסביבה, הכירו את התריאק ואת הכוחות שהרפואה ייחסה לו. דברי הר"ן רומזים על השימוש בתריאק כרפואה מונעת. לפי תיאור הר"ן לא החולה ולא הנשוך אלא אדם "בתכלית הבריאות" החפץ בבריאות, כלומר מי שמעוניין ברפואה המונעת, הוא השותה את התריאק. התריאק דוחה את סמי המוות לפני שיזיקו לו. לאור המחלוקת בין הרמב"ן לרש"י על הזיהוי של התריאק עם הצרי, ראוי לציין שהר"ן הזכיר את הצרי יחד עם התריאק. נראה שבסביבה התרבותית של הר"ן, התריאק כמו הצרי לפני הפך להיות

¹⁴⁵ פירוש א, עמ' תק (על שמות ל: לד).

¹⁴⁶ תורת האדם, עמ' מ. הרמב"ן ציטט את הירושלמי על תריאק. היו חילוקי דעות בין החכמים בשאלה האם הוא אסור או לא. "הדא תריאקי..." (ירושלמי עבודה זרה ב: ב).

¹⁴⁷ "וכמו היחיד אשר הוא בתכלית הבריאות ושתה התריאק" והמרקחות המצילים, ידחו סמי המוות כלם ולא יזיקוהו... דרשות הר"ן, עמ' ק.

שם נרדף לתרופה יעילה רב-שימושית.¹⁴⁸ ברור מלשונו שהר"ן כמו הרמב"ן הביין כי התריאק והצרי הם שני חומרים שונים.

התזונה: שימוש במאכלים כאמצעי רפואה

כפי שהוזכר לעיל, בספר שערי תשובה המשיל ר' יונה את התשובה דרכי הרפואה: לעיתים החולה לא יירפא עד שהוא ישתה "במשתה המשקים המרים ועוד שיסבול הצער בעינוי נפשו מכל מאכל תאוה..."¹⁴⁹. השיטה הרפואית השנייה שהזכיר ר' יונה במשל בספר שערי תשובה היא רישום דיאטה סגפנית עבור החולה. (מעניין שר' יונה תיאר את הדיאטה כאמצעי יותר קשה מאשר התרופה: התרופה היא מרה אבל החולה "יסבול" דווקא מן הדיאטה). ברפואת ימי הביניים הדיאטה לא נחשבה כשיטה ברפואה המונעת בלבד אלא גם השיטה הראשונה בטיפול במחלה.¹⁵⁰ לפי גישה רפואית קדומה, עיצוב דיאטה לחולה הוא השיטה הראשונה והעדיפה לרפא את החולה. לפי הדעה הזו, התפקיד הראשי של הרופא היה להמליץ על אוכל המתאים למזג החולה שיעזור לגופו להחלים ממחלתו. היפוקראטס המליץ על הרפואה באמצעות תזונה, והציע שימוש בתרופות רק בשעת הדחק. גאלינוס, שהלך בעקבותיו, על אף שהציע את השימוש בתרופות לעיתים יותר קרובות, העדיף גם את הטיפול באמצעות דיאטה.¹⁵¹ הרמב"ם בספר הקצרת, הוא ספר המסעדים, (שתורגם לעברית על ידי שמואל בנבנישתי מסרגוסה, שחי גם בטרגונה, ב-1320) הביע את הדעה שהתזונה היא אמצעי הרפואה העדיף: "לכתם על הדרכים שציוו הרופאים, והוא, שלמה שאפשר לרפאות במסעד, אל יעבור לזולתו".¹⁵² יוסף זבארה, רופא יהודי

¹⁴⁸ דוגמה של השימוש של המלה "צרי" כשם נרדף לרפואה הוא בירמיה ח: כב: "הצרי אין בגלעד אם רופא אין שם..."

¹⁴⁹ ר' יונה, שערי תשובה, שער ד, אות א, עמ' 352.

¹⁵⁰ McVaugh, p. 150.

¹⁵¹ Sherwood, p. 32.

¹⁵² משה בן מימון, ספר הקצרת, ז. מונטנר, רבינו משה בן מימון, כתבים רפואיים, כרך א, עמ' 45, יא-יב. הרמב"ם המשיך והציע את הטיפול התרופתי כעדיפות השניה. שם, עמ' 45.

ראה גם שמואל בנבנישתי, מתרגם ספר המסעדים של הרמב"ם (כתב-יד פרמא-פלטניה 2643/1), המאה ה-12, כתב ספרדי, מס' מערכת 69292. בדף 25 יש הערה מאת המתרגם: "אמר שמואל בנבנישט המתרגם" ובה הוא מתאר תרופה "רבת הטוב" לדבריו. ראה